

nografi kaleme almış, Külsûm Avde eseri Arapça'ya çevirmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Ayyâd et-Tantâvî, *Tuhfetü'l-ezkiyâ' bi-ahbâri bilâdi Rûsiyâ* (nşr. M. İsâ Sâlihiyye), Amman 1412/1992, neşredenin girişi, s. 7-44; I. Kratschkovsky, *Seih Tantawi Professor St. Petersburgskavo Universiteta (1810-1961)*, Leningrad 1929; a.e.: *Hayâtü's-Şeyh Muhammed 'Ayyâd et-Tantâvî* (trc. Külsûm Avde), Kahire 1384/1964; a.mlf., *Among Arabic Manuscripts*, Leiden 1953, s. 115-123; a.mlf., "Ârâ ve efkâr", *MMIAdm.*, IV/12 (1924), s. 562-564; a.mlf., "al-Tantawî, Muhammad 'Aiyâd", *El*, IV, 655; J. G. Kosegarten, "Scheikh Tantawî", *ZDMG*, IV (1850), s. 240-243; a.mlf., "Autobiographie des Scheich Ettantawî zu Petersburg", *WZKM*, VII/1 (1850), s. 43-63, 197-200; Ahmed Teymûr, "eş-Şeyh Muhammed 'Ayyâd et-Tantâvî", *ez-Zehrâ*, I/7, Kahire 1347, s. 417-428 (aynı makale için bk. *MMIAdm.*, IV/9 [1924], s. 387-391); Cemâleddin eş-Şeyyâl, "ed-Doktor Perron ve eş-Şeyh Muhammed 'Ayyâd et-Tantâvî ve Muhammed 'Ömer et-Tünisi", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, II, Kahire 1944, s. 179-221; Hüseyin Ali Mahfûz, "Muhammed 'Ayyâd et-Tantâvî", *Cami'atü Bağdâd Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, VII, Bağdad 1962, s. 75-99; K. Öhrnberg, "et-Tantâvî", *El²* (İng.), X, 190.

İSMAIL DURMUŞ
PHILIP CHARLES SADGROVE

TANTÂVÎ CEVHERİ (طنطاوي جوهری)

Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî
(1862-1940)

İlmî tefsir hareketinin
önemli temsilcilerinden
Mısırlı âlim.

1278'de (1862) Nil deltasında Zekâzîk'in güneydoğusundaki Kefr Avadullah Hicâzî köyünde doğdu. Bazı kaynaklarda yer alan 1287 (1870) tarihinin (Jomier, V [1958], s. 118) doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Babası çiftçilik yapan Şeyh Cevherî'dir; anne tarafından dedesi doğduğu köye adını veren itibarlı bir kimse idi. İlk eğitimini köyünde aldı ve Kur'an'ı ezberledi. Ardından ailesi onu Ezher'e gönderdi. Beş yıllık (1877-1882) bir öğrenimden sonra rahatsızlığı yüzünden köyüne döndü ve üç yıl çiftçilikle uğraştı. Bu dönem, Cevherî'nin hayatını ve çalışmalarını derinden etkileyecek tabiat araştırmalarına yönelmesinde etkili oldu. Ezher'de dört yıl daha öğrenimine devam etti ve tabiat bilimlerine olan merakının tesiriyle 1889'da Dârü'lulûm'a kayıt yaptırdı, 1893'te burayı bitirdi. Hocaları arasında Ali el-Bûlâkî, Hasan et-Tavîl ve Ahmed Hamdi sayılabilir. Bazı kaynaklarda Muhammed Abduh'un öğrencileri arasında yer aldığı kaydedilirse de bunun doğ-

ru olmadığı ve bir eserinin Abduh tarafından görülmesinden sonra onunla tanıştığı anlaşılmaktadır (Jong, XXXIV [1977], s. 158; Abdülazîz Câdû, s. 18).

Tantâvî, bazı ilkokullarda öğretmenlik görevinde bulunduktan sonra 1900-1910 yılları arasında Kahire'de el-Medresetü'l-Hidîviyye'de hocalık yaptı. İngilizce öğrendiği bu dönemde bu dilden çeviriler yaptı. 1911'de Dârü'lulûm'da tefsir ve hadis, ayrıca el-Câmiatü'l-Misriyye'de (bugünkü Kahire Üniversitesi) İslâm felsefesi hocalığına tayin edildi. el-Hizbül-vatanî'ye yakınlığı olan ve bu partinin yayın organı *el-Livâ'*da yazıları yayımlanan Tantâvî, İngiliz işgali aleyhtarı tutumu yüzünden el-Câmiatü'l-Misriyye'den ve Dârü'lulûm'dan uzaklaştırıldı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra İskenderiye'deki el-Medresetü'l-Abbâsiyye'de hoca oldu. 1917 Ekiminde Kahire'de daha önce görev yaptığı lisede ders vermek üzere davet edildi. 1919'daki işgal aleyhtarı gösteriler sırasında polis tarafından evi arandı. 1922'de emekliye ayrılmasının ardından bütün vakitini eser yazmaya ve sosyal çalışmalara ayırdı. Öğrencileri arasında Muhammed Lutfi Cum'a ve Zakir Kadiri (Ugan) gibi isimler anılabilir. Siyasî ve içtimai konularla yakından ilgilenen Tantâvî, İhvân-ı Müslimîn hareketine katıldı. İlk sayısı 22 Haziran 1933'te çıkan *Ceridetü'l-İhvânî'l-müslimîn*'in yazı işleri müdürlüğünü üstlendi ve bazı üniversite öğrencilerinin İhvân-ı Müslimîn'e girmesini sağladı (Hasan el-Bennâ, s. 149, 168-169). İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen öğrencilere yardımcı oldu. Cemâatü'l-uhuvveti'l-İslâmiyye, Cem'iyetü's-şübbânî'l-müslimîn, Cem'iyetü'l-bir ve'l-ihsân ve Cem'iyetü'l-müsâvâtî'l-İslâmiyye gibi kurumların içinde yer alarak sosyal çalışmalarıyla öne çıktı. Ayrıca rûhiyat ve spiritizma konularına merakıyla tanındı ve Cem'iyetü'l-ehramî'r-rûhiyye gibi bazı derneklerin çalışmalarında yer aldı. Tantâvî'nin dikkat çekici yönlerinden biri de dünya barışına katkı amacıyla bazı çalışmalarda bulunmasıdır. Bu alanda çeşitli eserler kaleme aldı. Mısır tarafından 1939'da Nobel barış ödülüne aday gösterildiyse de kısa bir süre sonra vefat ettiğinden bu teşebbüs sonuçsuz kaldı. 12 Ocak 1940'ta Kahire'de öldü.

Yaşadığı dönemde İslâm dünyasında en çok tanınan Mısırlılar'dan biri olan Tantâvî'ye özellikle Hindistan, Çin, Türkistan ve İran'da büyük teveccüh gösterilmiş, kitapları tercüme edilmiş, bazı yerlerde okullara onun adı verilmiştir. Görüşleri şarkiyat dünyasında da ilgi çekmiş, D. Santillana,

M. Hartmann, Carra de Vaux gibi bazı şarkiyatçılar tarafından hakkında araştırmalar yapılmıştır. Rus şarkiyatçısı Gülnar Hanım da (Olga de Lebedev) kendisiyle tasavvuf ve vahdet-i vücûd üzerine müzakerelerde bulunmuştur (Abdülazîz Câdû, s. 52-54). İslâm dünyasının geri kalmışlıktan kurtulması için islahın gerekliliğine inanan bir âlim olarak eğitim reformu konusuna ilgilendi ve modern bilimleri öğreten eğitim kurumlarının açılmasını teşvik etmiştir. Müslümanların geri kalmasında akfî ilimleri ihmal etmelerinin rolü bulunduğunu düşündüğünden bu ilimlerin önemine dikkat çekmiştir (*Behcetü'l-ülûm*, s. 11-13). Tantâvî'de dinî ilimlerle modern tabii bilimlerin uzlaştırılması temel bir yaklaşım halinde dikkat çekmektedir. Kur'an'da fıkıhla ilgili 150 civarında âyet bulunmasına karşılık ilimlere dair 750 kadar âyet geçtiğini söyleyen Tantâvî (*el-Cevâhir*, I, 2), geçmiş dönemlerde İslâm âlimlerinin Kur'an'daki ahkâm âyetlerini tefsir etmek için birçok çalışma yaparken Allah'ın kudretine işaret eden, müslümanları araştırmaya ve tefekküre davet eden kevnî âyetleri ele almadıklarını söyleyerek hem onları hem de İslâm filozoflarının Kur'an'ı ihmal edip tabiatı incelemelerini eleştirmiş (*et-Tâcü'l-muraşşâf*, s. 10-13), tabiat araştırmalarının bir fitrat dini olan İslâm'ın gereği olduğunu ısrarla savunmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Batılılar'ın İslâm'ın akıl, bilim ve medeniyetle bağdaşmadığı yolundaki iddialarını etkisiz hale getirmeye çalışmış, Kur'an'ın bütün ilimleri öğrenmeyi teşvik ettiğini ispatlamaya gayret etmiş ve bu yolla Kur'an'ın ilmî i'câzını temellendirmeyi hedeflemiştir. Bu çabaları sebebiyle Tantâvî modern anlamda ilmî tefsirin en önemli temsilcisi kabul edilmiş olup çalışmaları kısmen tepkisel ve savunmacı bir özellik taşır. Bunun yanında Tantâvî belli bir sistemden ve metottan yoksun olması, bazı Kur'an âyetlerini çeşitli zorlamalarla bilimsel bir yoruma tâbi tutmak istemesi ve gereksiz birçok unsuru tefsire dahil etmesi yüzünden eleştirilmiştir.

Eserleri. 1. *el-Cevâhir* fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-kerîm*. Sonuncusu ek olmak üzere yirmi altı cilt halinde neşredilmiş (Kahire 1341-1354/1923-1935, 1350/1932), 1000'den fazla görsel malzeme ihtiva eden eser Muhammed Abdüsselâm Şâhîn tarafından da yayımlanmıştır (I-XIII, Beyrut 2004). 2. *en-Nizâm ve'l-İslâm* (Kahire 1321, 1348). *el-Mü'eyyed*'de yayımlanmış makalelerinden derlenmiş olup Tatarca'ya (Ufa 1909) ve Urduca'ya (Abdülazîz Câdû, s. 27) çevrilmiştir. 3. *Nizâmü'l-âlem ve'l-ümem*

evi'l-hikmetü'l-İslâmiyyetü'l-ulyâ (I-II, Kahire 1323-1324, 1350/1931). **Urduca'ya** tercüme edilmiştir (Abdülazîz Câdû, s. 22). **4. et-Tâcü'l-muraşşâ' bi-cevâhiri'l-Şur'ân ve'l-ülûm** (Kahire 1324/1906, 1933). **el-Cevâhir'in** mukaddimesi sayılan eseri Zakir Kadiri Tatarca'ya (Orenburg 1907), Muhammed Halîm Ensârî Urduca'ya (Lahor 1908), Abidin Sönmez Türkçe'ye (*Tefekkür Hazinesi Kur'an-ı Kerim ve İlim Cevherleri*, İstanbul 1974) çevirmiş, ayrıca Çince'ye (a.g.e., s. 25) tercüme edilmiştir. **5. Nehdatü'l-ümme ve hayâtühâ.** Sosyal ve kültürel ıslaha dair *el-Livâ'da* çıkan makalelerinden derlenmiştir (Kahire 1908, 1353/1934). **6. Kitâbü Eyne'l-insân.** Genel barışa dair olup 1911'de Londra'da gerçekleştirilen Uluslararası Halklar Kongresi'ne sunulan bildirdir (Kahire 1911). **7. Kitâbü'l-Ervâh** (Kahire 1918, 1920). **8. Ahlâm fi's-siyâse ve keyfe yetehakkâku's-selâmü'l-âm.** İngilizce yazılmakla birlikte basılmadığından müellif tarafından Arapça'ya çevrilen eser genel barışa, siyasetle kâinattaki nizam arasındaki ilişkiye dair müellifin rüyalarından meydana gelmiştir (Kahire 1354/1935, 1998). **9. Behcetü'l-ülûm fi'l-felsefetü'l-Asriyye ve müvâzenetühâ bi'l-ülûmi'l-Asriyye** (Kahire 1354/1936, 1998). **10. Berâ'etü'l-Abbâse uhtî'r-Reşîd.** Tantâvî ile irtibata geçen Hârûnürreşîd'in ruhunun kendisinden, kız kardeşiyle ilgili olarak Corcî Zeydân'ın *el-Abbâse* adlı romanında geçen bir hatayı düzeltilmesini istemesine dairdir (Kahire 1355/1936, 1998). Tantâvî'nin yayımlanmış şiirleri de mevcuttur (eserlerinin listesi için ayrıca bk. Jong, XXXIV [1977], s. 153-161). Enver Yûsuf Murâd *Şantâvî Cevheri ve menhecühü fi't-tefsir* (1988, Ürdün Üniversitesi) ve Osman Aslan *Tantâvî Cevheri Örneğinde Bilimsel Tefsir* (2006, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) başlıklı birer yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Ali el-Canbulatî'nin *Fizikrâ Şantâvî Cevheri* (Kahire 1962), Abdülazîz Câdû'nun (bk. bibl.) ve Heyyâ Sâmir Miftâh el-Bâdî'nin *Şantâvî Cevheri ve menhecühü fi't-tefsir* (baskı yeri yok, 1987) adlı çalışmaları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tantâvî Cevheri, *et-Tâcü'l-muraşşâ' bi-cevâhiri'l-Şur'ân ve'l-ülûm*, Kahire 1324/1906, s. 10-13; a.mlf., *el-Cevâhir*, Kahire 1350 → [baskı yeri ve tarihi yok], (Dârü'l-fikr), I, 2, 3; a.mlf., *Behcetü'l-ülûm fi'l-felsefetü'l-Asriyye ve müvâzenetühâ bi'l-ülûmi'l-Asriyye*, Kahire 1354/1936, s. 11-13; Brockelmann, *GAL Suppl.*, III, 326-329; Hasan el-Bennâ, *Müzekkirâtü'd-da'ive ve'd-dâ'ie*, Kahire 1939, s. 149, 168-169, 195; Abdülazîz Câdû, *eş-Şeyh Şantâvî Cevheri: Dirâse ve nusûş*, Kahire 1980, tür.yer.; Celal Kır-

ca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul 1981, s. 231-238; M. Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsir ve'l-müfessirün*, Kahire 1405/1985, II, 481-496; Mûsâ Rîzâ Bâştênî v.dğr., *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Fârsî Şode-i Çâpî ez Âgâz tâ Sâl-i 1370*, Meşhed 1380 hş., II, 1051; F. de Jong, "Transmission of Islamic Learning between Egypt and the Volga-Ural Region in the Early Twentieth Century: The Case of Tantâvî Jawharî and Dhâkir al-Qâdiri", *Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region* (ed. Ali Çaksu – Radik Mukhammetshin), İstanbul 2004, s. 77-84; a.mlf., "The Works of Tantâvî Jawharî (1862-1940). Some Bibliographical and Biographical Notes", *Bibliotheca Orientalis*, XXXIV, Leiden 1977, s. 153-161; a.mlf., "Djawharî, Şantâvî", *Et Suppl.* (Fr.), s. 262-263; J. Jomier, "Le cheikh Tantâvî Jawharî (1862-1940) et son commentaire du Coran", *MIDEO*, V (1958), s. 115-174; Ahmed Abdülhalîm Atıyye, "Cevherî, eş-Şeyh Şantâvî", *Mv.AU*, Beyrut 1426/2005, V, 574-578.

MEHMET SUAT MERTOĞLU

TANYU, Hikmet

(1918-1992)

Cumhuriyet döneminin ilk Türk dinler tarihçisi.

9 Ocak 1918'de Ankara'da doğdu. 1948'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. 1955'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Kürsüsü'ne Annemarie Schimmel'in asistanı olarak girdi. 1959'da *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* başlıklı teziyle Türkiye'nin ilk dinler tarihi doktoru oldu. 1960'ta Almanya'da alanıyla ilgili araştırmalar yaptı. 1962-1963 yıllarında Kudüs'te İbrânice kursuna devam etti. 1966'da *Türkler'de Taşla İlgili İnançlar* başlıklı çalışmasıyla doçentliğe yükseldi. Aynı yıl Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi Kürsüsü başkanlığına getirildi ve 1985'te emekli oluncaya kadar bu görevi yürüttü. 1971-1972 yıllarında Almanya, İngiltere ve Fransa'da araştırmalarda bulundu. 1973'te *Yehova Şahitleri* başlıklı monografisiyle profesör oldu. 1977-1980 yıllarında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dekanlığı yaptı. 1979'da dönemin Sovyet müftüsü Ziyâeddin Babahonof'un daveti üzerine Özbekistan, Azerbaycan ve Rusya'yı kapsayan bir geziye çıktı. Bu gezi sırasında Türk dünyasının dinî, tarihî ve kültürel hayatını yakından inceleme imkânı buldu. 11 Şubat 1992'de İstanbul'da öldü ve emeklilik döneminde ikamet ettiği Heybeliada'da defnedildi. Etrafında güçlü bir öğrenci halkası oluşturan (Abdurrahman Küçük, Mehmet Aydın, Harun Güngör, Şaban Kuzgun vb.) Hikmet Tanyu onların Türkiye'nin ilk

dinler tarihçisi olarak yetişmelerine rehberlik etmiştir. Tanyu ekolünü meydana getiren bu ilk nesil sonraki yıllarda Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde görev yapmıştır.

Tanyu kendi metodolojik yaklaşımını "dini etnoloji" diye tanımlamıştır (*Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 124). Bu yaklaşım, etnolojiden ve olayların dinî-kültürel bağlamlarını göz ardı eden katı tarihsellikten farklıdır. Buna göre toplumun mensup olduğu din başta olmak üzere tek tanrıcılığı esas alan dinî kalıntıların, toplumda geçerlilik görmüş dinî âdet, davranış ve inançların etnografik filoloji, mukayeseli mitoloji ve tarihî mukayeseli yaklaşımla tasnif, tesbit ve tahlilini yapmak gerekir. Zira bir millete ait tanrılarla ilgili efsaneler, âyinlerde okunan dua ve ilâhiler, kahramanlık destanları, millî halk felsefelerini yansıtan atasözleri ve hurafelere yönelik araştırmalar, sadece o milletin değil bütün insanlığın düşünce tarihini ve gelişim evrelerini öğrenmek için önemli malzeme sunar. Tanyu'nun bu yaklaşımı kültür tarih metodu veya etnografik fenomenolojik yöntem diye de adlandırılmıştır. Hikmet Tanyu bu şekilde İslâm öncesi Türk inançlarının diriltiip yeniden yaşatılmasını amaçlamıştır. Ona göre din etnolojik bir olgu olduğundan bir dine nüfuz edebilmek için öncelikle gerçek inançla bâtıl inançların birbirinden ayrıştırılması gereklidir. Tarihî din araştırmalarını yalın Türkoloji araştırmaları biçiminde görmeyen Tanyu, genel anlamda İslâm dinini ve Türk milletinin kültürel problemlerinin çözümüne katkı sağlayacak hususları dinler tarihinin temel araçlarıyla ve etnolojik bir bakışla incelemeye değer bulmuştur.

Tanyu'nun dinler tarihi sahasına dikkat çeken görüşlerinden biri de eski Türk inancının Şamanizm olmadığını savunmasıdır. *Türklerin Dinî Tarihçesi* adlı eserinde eski Türk dinine "tenri (teñgri) dini" yahut "yüce ve ulu tanrı" anlamında "göktanrı inancı" denilebileceğini, Şamanizm veya Toyunizm diye tanımlanamayacağını ileri sürmüştür. Ona göre günümüzdeki Altay ve Yakut halklarına ait inançları bütün eski Türk kavimlerinin dini olarak görmek yanlıştır. Türk dinini ele alırken bütün Türk kavimlerinin özgün tarihlerini göz önünde bulundurmamak gerekir. Eski Türkler'de kutsal dağ / orman / kaynak / taş / ateş / demirle ilgili inançlar esasen bu tanrı fikrini destekleyici özelliktedir. Bu varlıkların içinde koruyucu ruhların, perilerin ve cinlerin mevcudiyetine inanılmış ve onlara saygı